

СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНА СТРУКТУРА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається вплив соціально-етнічної структури міського населення Подільської губернії на промислове виробництво у ХІХ – на початку ХХ ст. Робиться висновок про те, що станова система, яка склалася наприкінці ХVІІІ ст., законодавчо визначила соціальні верстви, які могли займатися промисловим виробництвом, що в свою чергу зумовило розвиток промисловості губернії. Поряд із становою системою на розвиток промисловості певний вплив мала етнічна структура населення краю.

Ключові слова: Подільська губернія, міське населення, ремісниче виробництво, промисловість, соціальні стани, національні меншини.

У сучасній історіографії спостерігається певна недооцінка впливів соціально-етнічної структури міського населення Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. на промисловий розвиток регіону. Окремих аспектів проблеми торкалися Гуржій І.О., Соловійова Т.М., Лазанська Т.І., Гуменюк А.О., Малий В.В., Філінюк А.Г. та інші автори, проте сформульована тема не стала предметом спеціального вивчення. Тому завдання даної статті є вивчення впливів соціально-етнічної структури населення подільського краю на промисловий розвиток міських поселень.

Згідно законодавства, усі жителі Російської імперії до 70-х рр. ХІХ ст. були розділені на стани. Для кожному з них було передбачено виконання ним певної громадської функції та визначене місце у соціальній ієрархії. Права, привілеї й обов'язки людей декларувалися виключно приналежністю до того чи іншого стану. Отже, стан складав юридично оформлене утворення, у якому законом визначалося його склад, привілеї та обов'язки [16, с.21]. Згідно закону, усі жителі імперії відносилися до чотирьох основних станів: дворянства, духовенства, міщанства і селянства. Така ієрархія станової структури відрізнялася від прийнятої на Заході, де першим станом було духовенство. До 1860-1870-х рр. дворяни, духовенство і почесні громадяни залишалися привілейованими, неоподаткованими станами, оскільки їх члени були звільнені від сплати подушного податку, рекрутської повинності та тілесних покарань. Міщанство і селянство були оподатковуваними станами. Статус купця або ремісника був не по-життєвим, а зберігався допоки представник перебував у гільдії. У разі несплати необхідних внесків, або з інших причин, купець і ремісник переходив до міщанського стану. До 1874 р. рядовий склад армії та флоту під час служби і після виходу у відставку утворювали окремий спадковий стан, за статусом

та юридичними правами близького до міщанського. Після запровадження загальної військової повинності у 1874 р., демобілізовані отримували приписку до того стану, із якого вони були призвані у військо. Правовий статус жінки визначався статусом батька або чоловіка. Станова система чітко відобразилася на виробничій сфері, поділивши суспільство на оподатковані і неоподатковані стани. Саме на міщанство й селянство лягав податковий прес. Оскільки міськими виробниками у досліджуваній період залишалися ремісники, вони і несли основний тягар державних повинностей у містах. Містечкові жителі до 80-х рр. XIX ст. не належали до міщанського стану, а, в залежності від форми оподаткування, вважалися представниками купецького, цехового або селянського станів.

У міських поселеннях краю всі стани суспільства були представлені компактними групами. Міста, ніби в узагальненому вигляді представляли населення всієї території. Привілейоване становище у містах та містечках традиційно займало дворянство. Пожвавлення міського життя у XIX ст. викликало наплив дворянства до міст. Тут воно поповнювало чиновницько-адміністративний апарат, ряди інтелігенції, людей вільних професій або просто проживало прибутки від своїх маєтків. Залишаючись основним землевласницьким класом, дворянство активно втягувалося у підприємницьку діяльність. Частина дворян поступово зливалася з найбільшими підприємцями з інших станів в одну групу великої буржуазії. Зокрема, із 43 цукрових заводів, котрі працювали у 1893 р. в губернії, 10 були повною дворянською власністю, а у 32 підприємствах, що належали акціонерним товариствам, питома вага їх капіталів була високою [32, с.27, 29]. З 80 найбільших винокурень 54 знаходилося у власності дворян. З них формувался управлінський апарат різних гілок влади та офіцерський корпус. Значна частина дворян належала до представників творчої та технічної інтелігенції, лікарів, вчителів тощо. Дворян можна було зустріти навіть серед ремісників. Зокрема, у 1869 р. майстер столярного цеху Йосип Петровський визволив з учнів у підмайстри міщанина м. Кам'яця, походженням з дворян, Іполита Бачинського [12, арк.7зв.]. У 1872 р. майстер шевського цеху, відставний солдат Олексій Уманський, видав підмайстерське свідоцтво дворянину Михайлу Маяковському [10, арк.29]. У 1891 р. свідоцтво на право займатися дамсько-кравецьким ремеслом тримала дворянка Марія Врублевська [11, арк.8].

Традиційно високою була участь польської шляхти в економічному житті краю. Представниками дворянського стану були магнати та чиншова шляхта. Магнати володіли величезними земельними угіддями. Основна частина збіднілих шляхтичів, що поселилися на поміщицьких або старостинських землях сплачували чинш. Разом з цим, вони відбували шляхетську повинність, що полягала у виконанні місії кінних посильних, а також вносили десятину від бджіл та овець. Протягом XIX ст. роль шляхти у виробничій сфері знижується. Після першого польського повстання почався період реакції, коли російська влада за кілька років майже повністю витіснила поляків з адміністративних структур, а також сильно підірвала економічний потенціал шляхти. У результаті впровадження у 1831 р. закону «Про однодворців та громадян західних губерній», більшість збіднілої, безземельної шляхти була позбавлена права дворянства й зараховувалася до податних станів: однодворців чи громадян. А це означало необхідність платити по-

датки, виставляти рекрутів, забороняло вільно пересуватися, навіть обмежувало право здобувати освіту [23, с.177]. Декласація польської шляхти була частиною антипольських заходів уряду, що в свою чергу складала один із напрямків русифікаційного процесу. Така ситуація призвела до того, що на кінець XIX ст. найважливішими сферами діяльності польського населення в містах краю стало землеробство й ремесло [26, с.238]. Разом з тим, у містах проживала значна частина непродуктивного населення, причому відзначаються значні відмінності у пропорціях цієї групи в різних містах. Так, у другій половині XIX ст. найбільше їх проживало у Кам'янці-Подільському (36,1%), найменше – в Ямполі (15,2%) [27, с.81].

Другим за економічним впливом міським станом було купецтво. У другій половині XIX ст. спостерігається скорочення його чисельності. У порівнянні з 1861 р., чисельність купців в містах краю скоротилася у 1897 р. у 2,8 рази. Це пояснюється, перш за все, урядовою постановою 1867 р., згідно з якою була ліквідована третя купецька гільдія, до якої належала основна частина купців. Так, із 1590 подільських купців у 1862 р. до першої і другої гільдій відносилися лише 23 особи [43, с.37].

Найчисельнішим міським станом було міщанство. Про національну структуру міщанства на початку XIX ст. можна дізнатися, проаналізувавши склад міських магістратів. Серед виборних магістратських урядовців знаходимо лише 2-3 українських прізвища, стільки-ж греків і вірмен. Переважну частину становили росіяни, євреї та поляки [34, с.1055]. Християнське населення, що проживало в містах, стали «міщанами із землеробів, у більшості, після приєднання краю до Росії, однак в містах продовжували займатися землеробством, лише окремі стали ремісниками» [33, с.101]. Влада у містах належала, хоч і менш численній, але заможнішій і структурованішій частині торговельно-промислового населення. Впродовж XIX ст. спостерігається невпинне зростання міщанського стану. Воно відбувалося як у результаті природного приросту, так і за рахунок переселення до міст і містечок представників інших станів. Економічне значення міщан, як дрібних виробників і торгівців, було в краї досить високим. Поряд із ремеслом і торгівлею, важливою сферою діяльності міщан було сільське господарство на міських та приміських землях. Разом із членами сімей, кількість міщан, зайнятих сільським господарством у містах губернії наприкінці XIX ст., складала майже 9% міського населення [29, с.6, 10, 13, 16, 19, 21, 27, 32, 39, 43, 46.].

Упродовж пореформеного часу в містах губернії найшвидше зростала чисельність представників селянського стану. Найбільше селян осідало у тих містах, де економічне життя відзначалося високою активністю. Тому, протягом 60-90-тих рр. найпомітніше зростання їх кількості відбулося в Кам'янці-Подільському (з 0,3 до 7 тис. чол.), Вінниці (з 0,8 до 8,1 тис. чол.), Проскуріві (з 0,06 до 6,3 тис. чол.) [27, с.80]. З іншого боку, в ряді невеликих міст, де частка селян традиційно була високою, ця група залишалася тісно пов'язаною з сільським господарством, а зміна її соціальної природи відбувалася набагато повільніше. Отже, міграція селянства у міста була одним з найважливіших факторів соціальної еволюції міського населення.

Поряд із становим розподілом населення, в містах та містечках краю співіснувало кілька значних національних груп (українці, євреї, росіяни,

поляки, вірмени, цигани та ін.), які в цей час перебували у постійному кількісному русі. Динаміка етносоціальних процесів знаходилася у прямій залежності від торгово-промислового стану міських поселень: чим динамічніше розвивалася в них економіка, тим значнішими були метаморфози його національного складу.

У 1795 р. на території Правобережних губерній була проведена ревізія, згідно якої все населення було поділено на християнське та іудейське, на вільне і невільне, на привілейоване й податкове [21, с.46]. Згідно опису губернії 1800 р., усі повітові міста, за виключенням Кам'янця-Подільського, Могилева, Балти, Ольгополя, та Цекинівки, до переходу у казну були старостинськими [5, арк.12]. Населення тих міст складалося здебільшого з християн, при значній кількості іудеїв. Християни під час старостинського володіння займалися хліборобством, а євреї відкупом оренди, різними промислами та ремеслами. Після приєднання краю до Росії і перетворення старостинських міст у повітові, все населення було записано до міщанського стану. Євреї-міщани продовжували торгувати на ярмарках, які традиційно відбувалися в містах і містечках через кожні два тижні. Вони скуповували у селян різноманітні сільськогосподарські товари і пропонували їм необхідні промислові вироби, привезені з різних місць Подільської та сусідніх губерній. У приватновласницьких містах і містечках, дідачі, бажаючи збільшити прибутковість своїх поселень, запрошували сюди на проживання євреїв, з умовою, що ті будуть розвивати ремесла й торгівлю. Однак, євреї здебільшого займалися винокурінням і утриманням корчемних оренд. Землевласники розраховували на те, що євреї, закупаючи зерно у свої гуральні, збільшують вартість і прибутковість поміщицької землі. Проте, ситуація призвела до того, що винокурні склали основний прибуток шляхетських господарств [6, арк.24].

Подібно до того як дідачі поселяли у своїх поселеннях євреїв, вбачаючи в них запоруку розвитку промисловості і торгівлі, російський уряд також бачив у євреях «промисловий клас». Згідно опису губернії, виконаного у 1806 р. для подання до Сенату, заводи і фабрики потребували талановитих фабрикантів і купців-капіталістів, яких в краї не було, а нове положення про євреїв (йдеться про положення 1804 р.) «обіцяє їх примноження» [15, арк.49].

За свідченнями опису подільського краю 1819 р. у містах і містечках краю спостерігався значний відсоток євреїв. Вздовж р. Дністер проживало багато молдаван і волохів, а «в містах Кам'янці, Могилеві, Балті та містечку Рашкові – незначна кількість вірменських та грецьких родин» [33, с.99]. Молдовани, які жили по Дністру, ткали з фарбованої овечої вовни кольорові килими, пояси і валяли волокни [33, с.111]. Жителі м. Могилева, переважно вірмени, традиційно «займалися виправкою сап'янових шкір, виробництвом шовку та виноробством» [37, с.374]. Місцевим вірменам належали шкіряні заводи, на яких щороку вироблялося до 15 тис. сап'янових шкір, на взірєць турецьких [5, арк.10зв.].

У середині XVIII ст. на Поділлі поселилися цигани, які окремими групами мешкали на панських землях. Жили вони надзвичайно бідно, землі для обробітку не мали, а займалися різними кустарними промислами та ремеслами, зокрема, ковальством та ложкарством [28, с.36].

У другій половині XVIII ст. на Поділлі з'явилися російські старовіри – пилипони, представники одного з напрямів старообрядства, що тікали з Росії від релігійних переслідувань. В основній масі подільські старообрядці були селянами, однак селянами незалежними. Релігійні переконання не дозволяли їм бути у кріпосній залежності від поміщика. Тому сільські старообрядці здебільшого були приписані до міст та містечок Подільської губернії та Бессарабського краю. Самим популярним приписним місцем для подільських старообрядців було містечко Хотин, Бессарабської губернії. Зокрема, у 1891 р. до Хотина були приписані старовіри двадцяти одного населеного пункту Подільської губернії, загальною кількістю 2095 чол. [45, с.23]. Економічні заняття цих переселенців, зокрема виготовлення возів, саней, ободів і дуг, а також виробництво грубого полотна серед населення Могиліського та Ушицького повітів принесли нові технічні прийоми в заняття місцевих кустарів. У Балті, зокрема, після приєднання краю до Росії, поселилася значна кількість старообрядців, промислу яких сприяло близьке розташування Одеси [36, с.158]. Тут працювало 12 салганів, в кожному з яких налічувалося по 21 котлу. Щорічно на цих підприємствах виварювалося більше 20 тис. пудів жиру, що приносило 100 тис. руб. прибутку. Частина цієї сировини використовувалася на місцевому миловарному заводі, що належав купцю-старовіру, інша частина продавалася до Одеси [45, с.34]. На початку 60-х рр. XIX ст. населення Балти складало 5115 чол., з них 1490 становили старообрядці та 2369 – євреї [36, с.161]. Православне населення займалося переважно землеробством, а також ковальським та чоботарським ремеслами [41, с.231]. Розкольники здебільшого займалися виготовленням дерев'яних ложок і саней.

Певний прошарок міського населення міст і містечок краю склали росіяни, що після поділів Польщі масово переселялись на Поділля для служби в губернських та повітових державних установах. Помітним джерелом постійного збільшення кількості російського населення краю у XIX – на початку XX ст. була регулярна армія, гарнізони якої розташовувалися у різних містах і містечках [17, с.20]. Зокрема, у 1879 р. в м. Немирові існував ливарний завод відставного фельдфебеля Івана Семенова, на якому сам господар та один робітник відливали дзвони [13, арк.42]. Жодних машин чи устаткування на заводі не було, дзвони відливалися у глиняних формах.

За даними першого загального перепису населення Росії, у 1897 р. на території Подільської губернії основну масу складали шість етносів: українці (81%), євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%), молдавани (0,9%) та німці (0,1%) [39, с.188-190].

Значна кількість німців з'явилися на Поділлі у другій половині XIX ст. Німецькі переселенці були носіями нових технологій і займалися залізничним будівництвом та промисловим виробництвом. Виникли навіть цілі німецькі колонії у Кам'янці, Дунаївцях та Вінниці. Лише в Дунаївцях кількість німецького населення за 1880-1897 рр. зросла з 0,4 до 0,9 тис чол. і складала 11,5% населення цього містечка [7, арк.20]. Більша частина німецького населення була зайнята на текстильних підприємствах, що знаходилися у власності кількох німецьких родин. Тут налічувалося 55 суконних фабрик, з виробництвом товару майже на 150 тис. руб., крім того

працювали красильня, дві каретні майстерні, панчішна фабрика, миловарний, свічний та шкірообробний заводи [42, с.308-309].

Отже, населення Поділля було багатонаціональним. Домінування тієї чи іншої національності серед міського населення визначало напрямки розвитку міської економіки. Однак, у середині XIX ст. військові інженери, що готували статистичний огляд краю, звернули увагу на злиденність українського населення містечок [20, с.78]. Причину такої бідності вони бачили у приватновласницькому володінні, коли окремі поселення здавалися в оренду, а орендар визискував населення, оскільки мусив заплатити пану і заробити собі.

Така ситуація відобразилася на економічному становищі представників різних національностей. Зокрема, Тульчин населяло православне (943) та католицьке (1565) населення, реміснича діяльність якого в основному задовольняла потреби місцевого ринку [31, с.41]. Містечко Жванець налічувало близько 3 тис. мешканців, більшість з яких складали євреї. Вони займалися роздрібною торгівлею, сплавом галицьких ялин, транспортуванням зерна. Решта мешканців жила з прибутків від землеробства і домашніх ремесел [30, с.106-107]. Мешканці Китайгорода (2198 осіб) переважно торгували хлібом, утримували млини на р. Тернавка, а також займалися перевізництвом [44, с.644]. Разом з тим, за визначенням подільського губернатора, міщани-християни залишалися найбільш бідним станом в губернії. Тому євреї, по суті були представниками міського стану, адже саме вони давали напрямки всім становим та громадським міським справам. Міщани-християни залишалися придушені цією більшістю [3, арк.9].

Займаючись здебільшого торгівлею, єврейські торговці створювали для покупців найвигідніші умови покупки, оскільки «ніхто так дешево не міг продати, як єврей, тому що торгували вони більше забороненим товаром, що стало причиною злиднів для місцевих виробників» [20, с.82]. Близькість кордонів сприяла контрабандній єврейській торгівлі, яка підтримувала виробничі інтереси місцевих підприємств. Як сказано у листі подільського губернатора від 1871 р. «легкість переходу австрійського кордону через незначну річку Збруч і створена за допомогою місцевих селян система контрабандного промислу дозволяє євреям завозити в губернію масу контрабандних товарів» [3, арк.13].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. єврейські купці монополізували торговельну діяльність на території краю, витіснивши домінуючих до цього вірменських купців. Останні, внаслідок зміни ринкової кон'юнктури, почали переносити свої торговельні заклади з Поділля, а залишені ними торговельні позиції зайняли євреї [22, с.47]. Лише в Кам'янці-Подільському, за два десятиліття, з часу приєднання краю до Росії, кількість євреїв зрівнялася з чисельністю християнського населення міста [46, т.1, с.194]. У руках євреїв перебувала більшість ремісничих закладів та дрібних промислових підприємств, розташованих в містах та містечках. На початку XIX ст. євреї вже становили сьому частину людності губернії [46, т.2, с.102]. У цей час вони займалися торгівлею, шинкуванням, і зрідка ремеслом: «і якщо собі таке обирали, то видавали перевагу ювелірній справі, бляхарству, краецтву та кушнірству» [46, т.2, с.107]. У другій по-

ловині XIX ст., в загальній кількості промислових робітників краю, євреї становили 11,5%. Однак, в окремих галузях (особливо тих, де відбувалося виготовлення кінцевого продукту) їх було більше. Зокрема, в рукавично-му виробництві вони становили 100% всіх робітників галузі, цукерковому – 100%, миловарному – 81%, тютюновому – 78,4%, пиво-медоварному – 36,5%, борошномельному – 34,6%, лісопильному – 18,3%, чавуноливарному – 15,2% [24, с.57].

У 1890 р. подільський губернатор вказував, що фабрично-заводська промисловість, торгівля і ремесла перебувають у руках євреїв. Він наголошував, що уряду варто звернути увагу на діяльність 350 тис. євреїв в краї і відтягнути їх від лихварства та експлуатації чужої праці, вказував на необхідність сприяння з боку державних органів до переселення євреїв з Поділля [4, арк.19].

Чисельну перевагу євреїв серед міських жителів краю обумовлювали кілька причин. По-перше, російське самодержавство створенням смуги єврейської осілості законодавчо закріпило за євреями територію міст і містечок. По-друге, намагаючись залучити євреїв до виробничої діяльності, царський уряд надав їм низку пільг і привілеїв, основним із яких було право займатися будь-якими ремеслами і записуватися до міських цехів. Пізніше, відповідно до правил про розбір євреїв, виданих у 1851 р., влада законодавчо змусила останніх записатися до ремісничих і неремісничих цехів, закріпивши за ними приналежність до цехового стану [2, арк.166]. Причому, євреї, що не входили до створених п'яти розрядів «підлягали різним обмеженням, у тому числі посиленому рекрутському набору» [14, арк.106]. У результаті запровадження вказаних правил в губернії з'явився новий соціальний стан – цеховики. Вже у 1861 р. «цехових» в губернії налічувалося 46073, з них у містах – 18727 осіб, у містечках – 27346 осіб [1, арк.26]. По-третє, євреї внесли у виробничі організації соціально-побутові погляди своєї самоорганізації (кагалу), порушивши ремісничі статuti й традиції. Відтак, монополізувавши міський ринок, ремісники-євреї задовольняли потреби міських станів, а ремісники-християни виробляли переважно продукцію для селян. У той час, як християнські ремісники вичиняли шкіри й шили селянські чоботи, ремісники-євреї, займаючись також пошиттям чобіт, виготовляли їх для середнього і заможного класів [18, с.146]. Така ситуація дозволяла останнім отримувати більші прибутки, і відповідно підносити своє ремесло на вищий щабель.

Намагаючись боротися із засиллям євреїв у економіці, уряд у другій половині XIX ст. вже добре розумів, що заборона займатися ремісничо-промисловою діяльністю євреям, приведе до занепаду багатьох млинів і заводів та призупинить справу збільшення російських землевласників у Західному краї [8, арк.1]. Адже більшість заводів у маєтках була зосереджена в руках євреїв-орендаторів, а в містах – утримання будинків, переправ, шинків, тобто усі найбільш прибуткові промисли [9, арк.2]. На послаблення єврейського впливу в економіці спрямовувався рекрутський набір. Саме рекрутчина повинна була обмежити євреїв як найбільш економічно розвинену посередницьку групу і паралельно із відселенням євреїв із сіл віддалити їх від селян – щоб забезпечити державну монополію на хліботоргівлю [38, с.34].

Вказані фактори порушили рівновагу в соціально-етнічній та економічній сферах міст і містечок. У результаті політики уряду корінне населення – українці були витіснені з міст, відсторонені від міських занять і в переважній більшості займалися землеробством на міських землях. Низька питома вага українців у міському населенні пояснюється і традиційним заняттям українця – хліборобством. Така історична традиція консервувала стан, коли 97% українського населення краю проживало у сільській місцевості. Крім того, навіть у містах, серед тих, хто там займався сільсько-господарськими промислами, частка українців сягала 80% [39, с.188-190]. Слід зазначити, що міські виробничі організації євреїв-ремісників формувалися через народно-релігійний зв'язок, через кагал, в той час як серед ремісників-українців не зафіксовано майже ніякої громадської впорядкованості стану [40, с.67].

Російські власті намагалися регламентувати життєдіяльність єврейських громад, у першу чергу через регулювання їхніх економічних занять. Поселивши євреїв в містах, влада хотіла «відмежувати село від єврейської спокуси» [25, с.448]. Разом з тим, із введенням «смуги осілости» в Правобережжі у 1791 р. там був ліквідований український середній клас (міщанство), що призвело до остаточного перетворення української нації на селянську [19, с.8]. Тому конкурентами євреїв в економічній сфері виступали представники не корінного населення, а здебільшого росіяни, поляки та німці.

Таким чином, соціально-етнічна структура міського та містечкового населення мала значний вплив на ремісничі і фабрично-заводське виробництво. Станова система, що склалася наприкінці XVIII ст. законодавчо визначила стан, який міг займатися промисловим виробництвом і визначила можливість розвитку промисловості у межах цього стану. В результаті реформ 1860-1870-х рр. стани стали трансформуватися в класи [35, с.77]. В силу вказаних вище причин, найбільш активними в промисловій діяльності були представники єврейського етносу, що належали до купецького, ремісничого або цехового стану, мешкали в міських поселеннях та займалися торгівлею й промисловим виробництвом, а згідно перепису 1897 р. їх кількість у губернії складала 107913 чол. [39, с.184-229]. Така маса єврейських ремісників, при майже цілковитій монополії євреїв у торгівлі зумовили слабкість міської фабрично-заводської промисловості. Усі товари масового вжитку або виробляли ремісники, або завозили купці. А близькість кордонів і значний розвиток контрабандної торгівлі, робили фабрично-заводське виробництво не виправданим і збитковим.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 39. – Спр. 2.
2. Там само. – Оп. 39. – Спр. 167.
3. Там само. – Оп. 50. – Спр. 369.
4. Там само. – Оп. 544. – Спр. 237.
5. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 2.
6. Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 567.
7. Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 639.
8. Там само. – Спр. 4861. – 1869.

9. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 663. – 1879.
10. Там само. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Там само. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 5.
12. Там само. – Ф. 307. – Оп. 2. – Спр. 4.
13. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі РДА). – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 170.
14. РДА. – Ф. 1287. – Оп. 37. – Спр. 766.
15. Російська національна бібліотека, м. Санкт-Петербург (далі РНБ). – Відділ рукописів. – F-IV. – № 605. Экстер К. Географическое, гидрографическое, топографическое и экономическое описание Подольской губернии.
16. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
17. Блажевич Ю.І. Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.
18. Брафман Я. Книга кагала. Всемирный еврейский вопрос. – К.: МАУП, 2004. – 368 с.
19. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
20. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. – Т. X, Ч. 2. – СПб., 1849. – 96 с.
21. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1869. – Ч. 1. – 140 с.
22. Геринович В. Євреї в Кам'янці // Краєзнавство. – № 3-10. – X., 1929. – С. 47.
23. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти в Подільській губернії. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. – С. 177.
24. Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записка в Государственную думу. – СПб., 1906.
25. Гинзбург С. Евреи // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – Изд. 7. – Т. 19. – С. 448.
26. Гуменюк А.О. Польське населення міст Подільської губернії на межі XIX-XX ст. (1897-1904 рр.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. – С. 238.
27. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 77-85.
28. Григорієв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Оюм, 2003. – 92 с.
29. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – Ч. 2, Т. XXIX. Подольская губерния. – 47 с.
30. Историко-статистическое описание местечка Жванца, его церкви и прихода // ПЕВ, 1876. – С. 106-107.
31. Историко-статистическое описание м. Тульчин // ПЕВ, 1876. – №2. – С. 41.
32. Обзор Подольской губернии за 1893 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1893. – С. 27, 29.
33. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 р. В. Рудлицького // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1927. – С. 90-121.
34. Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.1032-1057.

35. Миронов Б. М. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 583 с.
36. Орловский М. Историческое описание уездного города Балты, Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости, 1864. – № 5. – С. 158.
37. Орловский М. Историческое описание уездного города Могилева Подольской губернии // ПЕВ, 1864. – №11. – С. 374.
38. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с., ил.
39. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. – СПб.: Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Под ред. Н.А. Тройницкого, 1904. – Вып. XXXII. Подольская губ. – С. 188-190.
40. Подолинский С.А. Ремесла і хвабрики на Україні. – К., 1880. – 148 с.
41. Родяновский И. Историко-статистическое описание прихода св. Николаевской церкви, находящейся в г. Балте // ПЕВ. – 1872. – №6. – С. 231.
42. Рындрзонский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 560 с.
43. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – С. 37.
44. Сулковский И. м. Китайгород Ушицкого уезда // ПЕВ, 1889. – №28. – С. 644.
45. Таранец С.В. Старообрядчество Подолии. – К.: НАН Украины, 2000. – 239 с.
46. Marczyński W. Statystyczne topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Т. I-III. – Wilno: Typografia imperatorskiego uniwersytetu, 1820-1823.

The article considers the influence of social ethnic structure of urban population of the Podil'ska province on an industrial production in XIX – at the beginning of XX century. Resume that the class system which was folded at the end of the XVIII century defined social layers, which could be engaged in an industrial production which stimulated the development of province's industry in same queue, legislatively. Next to the class system on development of industry influence is certain the ethnic structure of population of edge had.

Key words: Podil'ska province, urban population, handicraft production, industry, social states, national minorities.

Отримано: 12.10.2009

УДК 94(477.43)«18/19»:656.2.003.1

С. М. Єсюнін

СТАНОВЛЕННЯ ТРАНСПОРТНОЇ МЕРЕЖІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МІСТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі архівних документів, опублікованих матеріалів та періодичних видань розглядаються деякі аспекти становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Подільська губернія, транспорт, міста.

Пореформені перетворення в економіці Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зумовили нагальну потребу перебудови і модернізації транспортної системи відповідно до зростаючих потреб розширення економічних зв'язків, збільшення масштабів перевезення товарів та активнішим рухом населення. Закономірно, що місія вузлових пунктів